

**OILA VA TARBIYA JARAYONIDA AXLOQIY QADRIYATLAR
SHAKILLANISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI**

Umirzakova Nargiza Ismailovna

TATU Nurafshon filiali psixologi

tel: +99890 988-27-07 email: nargizaxon@gmail.com

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada oila, axloq, qadriyat tushunchalarining tub mohiyati va oiladagi axloqiy qadriyatlarining qanday shakllanishi kerakligi, bu qadriyatlar oiladagi farzandning kelajagi, uning komil inson bo`lib yetishishida qanchalik darajada muhim omil bo`lib xizmat qilishi haqida so`z yuritiladi. Axloqiy qadriyatlarining barcha jabhada eng muhim omil ekanligi, oilada farzandlarga bu borada yetarlicha bilimlar berilishi kerakligi yoritiladi.

Kalit soʻzlar: oila, jamiyat, saodat, axloq, tarbiya, qadriyat, milliy, komil, yuksak, mahalla, ta`lim, poydevor.

АННОТАЦИЯ: В данной статье говорится о фундаментальности понятий семьи, этики, ценностей и о том, как должны формироваться моральные ценности в семье, насколько важны эти ценности для будущего ребенка в семье. Подчеркивается, что моральные ценности являются важнейшим фактором во всех аспектах, и детям в семье следует давать достаточные знания в этом отношении. Ключевые слова: семья, общество, счастье, мораль, воспитание, ценности, национальное, совершенное, высокий, район, образование, фундамент.

ABSTRACT: This article talks about the fundamental nature of the concepts of family, ethics, value and how moral values should be formed in the family, how important these values are in the future of the child in the family, and how important they are in his development into a perfect person. It is highlighted that moral values are the most important factor in all aspects, and children should be given sufficient knowledge in this regard in the family. Keywords: family, society, happiness, morality, education, value, national, perfect, great, neighbourhood, education, foundation.

“Tugʻib tashlab bilan boʻlmas bola, boʻlgʻay balo sizga,
Vujudi tarbiyat topsa, boʻlur ul rahnamo sizga.
Temirchining bolasi tarbiyat topsa, boʻlur olim,
Buzilsa xulqi, Luqmon oʻgʻli boʻlsa, boʻlgʻusi zolim”.

Alisher Navoiy

KIRISH. Sharqda azaldan oila ijtimoiy mohiyati bilan oʻziga xos qadriyat hisoblanadi. U avlodlar davomiyligining, shajaralar uzviyligining oʻziga xos koʻrinishidir. Ayni paytda erkak va ayolning birgalikdagi hayotiy taqdiri, saodatli turmushi, hayot farogʻati va orzu-umidlarning moʻtabar maskani hamdir. Ana shu maskan qanchalik mehrlil, muhabbatli, ezguliklarga yondosh, yaxshiliklar, muruvvat va saxovatlariga asoslansa, u sogʻlom va mustahkam oila muhitini vujudga keltiradi. Bu muhit oʻzining maʼnaviy-axloqiy yetukligi bilan erkak va ayolning oʻzaro

munosabatlaridagi holatidan kelib chiqib, oilani muqaddas maskanga – avlodlar va sulolalar qo‘rg‘oniga aylantiradi. Sharq turmush tarzi, asosan, axloqqa tayanganligi va yuksak ma‘naviy ehtiyojlarni qadriyat darajasida ko‘targanligi bilan alohida ajralib turadi. Oila mas‘uliyati, uning ijtimoiy mohiyati xuddi ana shu bilan belgilanadi. Oila katta bo‘ladimi, kichik bo‘ladimi, baribir, u sonidan qat‘i nazar mustaqil ijtimoiy makon sifatida o‘z muhitiga, iqlimiga, ma‘naviy, axloqiy ob-havosiga ega. Har bir oilaning o‘z aqidalari, turmush tarzi, hayotiy ehtiyojlari mavjud. Ana shu ehtiyojlar va aqidalar turmush tarzidagi an‘analari, urf-odatlar va qadriyatlarni qay darajada qabul qilgani va uning asosida o‘z hayotini qurganligini ko‘rsatadi. Farzand – oila tayanchi. Demak, farzand sog‘lom, durkun, jismoniy biologik jihatdan benuqson tug‘ilishi zarur. Ota-ona bunga intilishi shart. Zotan, oilaning fayzi, tarovati, zavqi va mehr-muhabbatli jihatlari ayni ana shu bilan o‘lchanadi. Allomalarning xulosalariga ko‘ra, bolaga to‘rt-sakkiz yoshlarida ko‘pdan ko‘p ijobiy ma‘lumotlar berish kerak. Aytaylik, oila, ota-ona, qarindosh-urug‘, Vatan, tarixiy qahramonlar, ulug‘ donishmandlar, shoirlar, sarkardalar haqidagi latifalarni, voqealar va hodisalarni tushuntirib berish kerak. Toki bolaning murg‘ak qalbida ezgulikka, yaxshilikka moyillik hislari kuchayib, uning fe‘l-atvorini, xarakter xususiyatlarini shakllantirsin. Bolaning to‘rt-sakkiz yoshlarida to‘plagan ma‘lumotlar bazasi qandayligidan kelib chiqib uning bir umrlik hayot yo‘lini, inson sifatidagi fazilat-u nuqsonlarini belgilab berar ekan. Demak, ota-ona farzand tarbiyasi uchun mas‘ul, to‘la javobgar shaxs. Ota-onaning farzandlari oldidagi asosiy vazifasi ularni katta hayotga, serg‘alva, tashvishli olamda yashashga tayyorlash hisoblanadi. Bolaning tabiiy imkoniyatlari, qobiliyati, ma‘naviy-ruhiy ehtiyojlaridan kelib chiqib ma‘lum bir sohaga yo‘naltirish, uning qiziqishini hisobga olib kasb tanlashiga yordam berish, avvalambor, oiladan boshlanadi. Bu ota-onaning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Maktab yoshida esa oila va maktab, ota-ona va ustoz hamkorligi muammosi kelib chiqadi. Bunda ham, albatta, ota-onaning roli hamisha baland bo‘ladi. Chunki oila muhiti, oila psixologiyasi ota-ona munosabatlarining mahsuli sifatida murg‘akkina bolaning odamga aylanish jarayonida muhim ahamiyatga ega. Buning ilmiy-genetik asoslari, irsiy ildizlari ham bor. Inson – fazilatlar va illatlar olami. Dunyoda mutlaq ideal odam bo‘lmagan, bo‘lmaydi ham. Faqat ideal bo‘lishga, komil insonga aylanishga intilish har bir insonning ham ilohiy, ham dunyoviy burchi hisoblanadi. Inson yuz yil yashasa, yuz yil tarbiyaga ehtiyoj sezadi. Demak, hammamizning jismimizda illatlar-u fazilatlar jamuljam. Qonimizda yuzlab bag‘rikenglik, shafqatlilik, mehrlilik, muruvvatlilik, sadoqat singari fazilatlar bilan birga sotqinlik, munofiqlik, hasad, ko‘rolmaslik, g‘ayirlik singari illatlar ham parallel ravishda yashaydi. Faqat kimlardadir fazilatlar, kimlardadir illatlar ko‘proq. Inson tabiatan manfaatlar olami. U hamma narsa o‘zini bo‘lishini, unga qanchalik erkinlik bersangiz,

undan ham ko‘proq erkinlikni istaydigan, qanchalik farovonlik sharoitini yaratsangiz, undan ham farovonroq

yashashga intiladigan olam. Uning ehtiyojlarini hech qachon qondirib bo‘lmaydi. Inson ehtiyojlari hayot

ne‘matlaridan ko‘ra ko‘proq va kengroq. Ana shunday kayfiyatda xudbinlik, manfaatparastlik illatlari

kuchayib boradi. Natijada “gunoh”, deb ataladigan tavqi la‘natga munosib yo‘lga kiriladi.

Ulug‘ bobokalonimiz Forobiyning xulosalariga ko‘ra, qonunlari barkamol bo‘lmagan jamiyatda axloqsizlik kuchayadi. Axloqsizlik esa jamiyatni parokandalikka olib keladi. Buyuk nemis faylasufi Osvald

Shpengler: “Qayerda madaniyat yo‘qolsa, o‘sha yerda zoologiya kuchayadi”, – deydi. Demak, madaniyat,

ma‘naviyat, axloq yo‘qolsa, odamdagi insoniy instinktlar so‘nib boradi. Aksincha, hayvoniy instinktlar

kuchayadi. Inson odam shaklidagi maxluqqa aylanadi. Ma'naviyatga ehtiyoj unutiladi. Bu esa oxir-oqibatda jamiyatni abgor qiladi. haydi. Faqat kimlardadir fazilatlar, kimlardadir illatlar ko'proq.

Inson tabiatan manfaatlar olami. U hamma narsa o'ziniki bo'lishini, unga qanchalik erkinlik bersangiz, undan ham ko'proq erkinlikni istaydigan, qanchalik farovonlik sharoitini yaratsangiz, undan ham farovonroq yashashga intiladigan olam. Uning ehtiyojlarini hech qachon qondirib bo'lmaydi. Inson ehtiyojlari hayot ne'matlaridan ko'ra ko'proq va kengroq. Ana shunday kayfiyatda xudbinlik, manfaatparastlik illatlari

kuchayib boradi. Natijada "gunoh", deb ataladigan tavqi la'natga munosib yo'lga kiriladi. Ulug' bobokalonimiz Forobiyning xulosalariga ko'ra, qonunlari barkamol bo'lmagan jamiyatda axloqsizlik kuchayadi. Axloqsizlik esa jamiyatni parokandalikka olib keladi. Buyuk nemis faylasufi Osvald

Shpengler: "Qayerda madaniyat yo'qolsa, o'sha yerda zoologiya kuchayadi", – deydi. Demak, madaniyat, ma'naviyat, axloq yo'qolsa, odamdagi insoniy instinktlar so'nib boradi. Aksincha, hayvoniy instinktlar kuchayadi. Inson odam shaklidagi maxluqqa aylanadi. Ma'naviyatga ehtiyoj unutiladi. Bu esa oxir-oqibatda jamiyatni abgor qiladi.

Abu Nasr Forobiy (873-950) O'rta Osiyoning buyuk mutafakkiri, islom falsafasining yirik vakili, insonparvarlik va axloq ta'limotini yaratgan allomadir. Faylasufning falsafiy, ijtimoiy, siyosiy, axloqiy qarashlarida insonparvarlik ruhi sezilib turadi. Ayniqsa, uning "Fozil odamlar shahri", "Baxt-saodatga erishuv haqida", "Fuqarolik siyosati", "Buyuk kishilarning naqllari", "Baxt-saodatga erishuv yo'llari haqida risola" kabi asarlarida insonparvarlik haqida qimmatli fikrlarni ilgari surgan. Forobiy ta'lim faqat so'z va o'rganish bilan, tarbiya esa amaliy ish, tajriba bilan amalga oshirilishini aytadi va tarbiyani har bir xalq, millatning amaliy malakalaridan iborat bo'lgan ish-harakat, kasb-hunarga o'rganishdan iborat, deb hisoblaydi. "Baxt-saodatga erishishning birdan bir yo'li barcha ezgu ishlarni xayrli niyatlar ila bajarish, fazilatli amallarga tayanish barobarida razolat va baxtsizlik kelib chiqarish mumkin bo'lgan ishlardan o'zini tiya bilishidir"⁷, – deydi mutafakkir

Ibn Sinoning "Axloq haqida risola" asarining qo'l yozmalaridan biri O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomli Sharqshunoslik institutining kitob fondida mavjud bo'lib, bu asar 1908-yili Misrda Ibn Sinoning "Hikmat va tabiatga oid to'qqiz risolasi" kitobi ichida (152-156-betlar) nashr qilingan. Ibn Sino o'zining "Axloq haqidagi risola"sida axloqiy xislatlardan or-nomus, sha'n, qadr-qimmat, qanoat, saxiylik, g'ayratlilik, sabr-toqat, halimlik, sirni saqlay bilishlik, ilm-ma'rifatli bo'lish, ochiqlik, vijdonlilik, do'stlik, sadoqatlilik, kamtarlik, saxiylik, adolatlilik kabi shaxs ma'naviyatining toifalariga ta'rif berib chiqadi. Masalan, "G'ayratlilik" g'azabiy quvvatga mansub, bunda inson har qanday og'riq va alamlarga befarq qaraydi. "Qanoat", ya'ni mo'tadillikka ta'rif berib, Ibn Sino uni tana uchun normadan ortiq ozuqani iste'mol qilishdan saqlanish yoki xulq normalariga to'g'ri kelmaydigan ishlarni qilmaslik deb tushuntiradi. "Sabr" insondagi shunday quvvatdirki, u orqali inson boshiga tushgan yomonlikdan xoli bo'ladi. "Vijdonlilik" tez fahmlash, his orqali berilgan biror narsaning haqiqiy ma'nosiga tez etishdir va turli xil yomon ishlardan o'zini tiyib turishdir. "Rahmdillilik" – omadsizlikka uchragan yoki boshqa og'ir kulfat tushgan insonlarga hamdard bo'lish. Ibn Sinoning axloq va odob borasidagi qarashlari uning shoh asarlari bo'lmish "Tib

qonunlari”⁹, “AshShifo”larning deyarli barcha qismlarida, shuningdek, uning badiiy asarlarida, ayniqsa, tibbiy poemasi “Hayy ibn Yaqzon”, “Qush risolasi”da ham o‘z aksini topgan. Ibn Sino o‘zining “Uy-joy tutish tadbiri” haqidagi asarida ayollarning o‘n etti xislatini sanab ko‘rsatadi. Unga ko‘ra, dastlab ayol oqila va imonli, sharm-hayoli va or-nomusli, didli va farosatli, orasta, o‘z eriga sadoqatli, itoatkor, dilkash, bexarxasha, pokiza, vazmin, muloyim va o‘zini tutib olgan jiddiy va ulug‘vor, har bir xatti-harakatida yaxshi xislatlari sezilib turadigan tejamkor, erining og‘ir damlarida unga malham bo‘la oladigan mushfiq-u mehribon bo‘lishi kerak. Demak, Ibn Sino bu yerda ayollarning donoligini maqtaidi. Uningcha, agar ayol oqila bo‘lsa, o‘z erining ishonchli do‘sti va hamdardi bo‘la oladi, u bevafoqlikni qoralaydi, oilani halokatga olib boradigan narsa, o‘sha bevafoqlik, deydi

Allomalar yurtining yana bir farzandi Xoja Bahouddin Naqshband (1318-1389) valiy inson bo‘lib, o‘z davrida ko‘plab yuksak xislatli odamlarni tarbiyalagan va bebaho ma‘naviy meros qoldirgan ulug‘ zotdir. Naqshbandiy asosiy tarbiya usulini suhbat deb bilib, suhbat orqali inson qalbiga kirib borish mumkin, deb hisoblagan. U odamlar ichra xilvatda bo‘lishni rad etgan holda, biror bir kasb-hunar bilan mashg‘ul bo‘lib, Ollohning nomini qallda ushlashni targ‘ib etgan. Uning “Dil – ba yor-u, dast – ba kor”, ya‘ni Olloh qalbingda, qo‘ling mehnatda bo‘lsin, degan shiori ham aynan shu mazmunni o‘zida mujassamlashtirgan. Allomalarning hayoti o‘zining ko‘p qirrali xususiyatlari bilan keyingi avlodlarga doimo o‘rnak bo‘lib kelgan. Ular mehnatsiz hayotni va kasb-hunarsiz insonlarni qadrlamaganlar va o‘zlari ham hunarning biror turi bilan shug‘ullangan. Masalan, Ali Romitaniy – to‘qimachi, Muhammad Bobo Samosiy – bog‘bon, Bahouddin Naqshband – naqqosh, to‘qimachi va chorvador, Xoja Ubaydulloh Ahror chorvador va savdogar, Amir kulol – kulol, uning o‘g‘li Amir Hamza esa ovchi bo‘lgan.¹² Ular hunarsiz kishilarni, hatto shogirdlikka ham qabul qilmaganlar.

Islom dini o‘z taraqqiyoti hamda butun Sharq hududiga keng va chuqur kirib borishi natijasida islom mintqa madaniyati doirasidagi xalqlarning tafakkurini ma‘naviy qadriyatlar asosida birlashtirib, mohiyatan barcha musulmon xalqlari uchun yagona bo‘lgan yaxlit madaniyatning, xususan, yaxlit falsafa, ilm-fan, badiiy adabiyotning shakllanishiga asos bo‘lib xizmat qildi. Islom ensiklopediyasida qayd etilishiga ko‘ra, “islom dini dunyo dinlarining biri sifatida insoniyat tamadduni tarixida juda katta rol o‘ynadi hamda hozirgacha ijtimoiy hayotning barcha sohalarida dunyo bo‘ylab ta‘sir o‘tkazib kelmoqda. Shu bois ham musulmon davlatlari xalqlarining madaniy merosi va mafkuraviy-ma‘naviy qadriyatlariga nisbatan qiziqish kundan kun ortib bormoqda”²⁴. Islom dinining xalqimiz tarixi, madaniyati, urf-odatida tutgan o‘rnini xolis baholash maqsadida milliy o‘zlikni anglash va ajdodlarimizning boy ilmiy-falsafiy va madaniy-ma‘rifiy me‘rosini qayta tiklash borasida izchil davlat siyosati olib borilmoqda. Chunki din inson mafkurasi va e‘tiqodida o‘ziga xos o‘ringa ega bo‘lib, diniy e‘tiqod odamlar uchun zarur ma‘naviy ehtiyojdir. Din insonlarning ma‘naviy poklanishi, axloqiy tarbiyasi, insoniy komilligi, hayot zarbalariga qarshi kurashidagi tayanchi, xalqlar va millatlar ma‘naviy boyligi va boy madaniyatining ajralmas bir bo‘lagi, inson ijtimoiy taraqqiyotining uzviy tarkibiy qismi hisoblangan. Din inson ma‘naviy shakllanishida uning tabiatida chuqur ildiz otgan insoniy etuklik va barkamollik, insonparvarlik me‘yorlaridan biridir

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta‘kidlaganlaridek, “Avlodlar davomiyligini ta‘minlaydigan ma‘naviyat qo‘rg‘oni bu – oiladir”. XXI asr – globallashev davrida turli axborotlarning tez tarqalishi ham yoshlarimiz ongiga o‘z ta‘sirini ko‘rsatmoqda. Yoshlarning g‘arb madaniyatiga tez o‘rganishiga, ularga tanqid qilib “ommaviy madaniyat” ta‘siriga kirishiga ham sabab bo‘lmoqda, desak adashmaymiz. Ba‘zi yoshlarimiz esa o‘zlari ta‘kidlaganidek, “zamonaviylik” niqobi ostida hattoki milliy, umuminsoniy qadriyatlarmizga eskilik sarqiti sifatida qarashmoqda. “Ijtimoiy fikr” jamoatchilik fikrini o‘rganish markazi tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotlarda ham oilalarda axloq me‘yorlari shakllanishiga eng ko‘p

ta'sir ko'rsatadigan omillar sifatida oila, mahalla, ta'lim muassasalari, ijtimoiy muhit hamda televideniyaning ustuvor ta'siri haqidagi qarash yurtdoshlarimiz tafakkurida barqaror bo'lib qolayotgani o'z ifodasini topdi. Demak, tashqi muhit yoshlarimiz tarbiyasidagi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Televideniya orqali berilayotgan kinolar va seriallar ham yoshlar ongiga ta'sir etmasdan qolmayapti. Bunda ko'pchilik yoshlar real hayotdan uzoqlashib, ular ta'siriga tushib qolmoqdalar va turmush qurishganlaridan so'ng ajrimlar soni ortmoqda. Ular esa jamiyat ma'naviyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli ham hozirda farzandlar tarbiyasiga alohida e'tibor berib kelinmoqda. Zero, har bir farzand kelajakda jamiyatimizda kerakli mutaxassis bo'lib yetishiga, ularning har tomonlama ham ma'nan, ham jismonan kamol topishiga bor diqqat-e'tibor qaratilmoqdi. Umuman olganda, barchamizning nafaqat asosiy vazifamiz, balki insoniy burchimiz ham barkamol avlodni tarbiyalashdir. Shu bois ham mamlakatimizda barcha xayrli ishlar, avvalo oilalarni mustahkamlash va yosh avlodning yorug' kelajagini ta'minlash maqsadida amalga oshirilmoqda. Zero, oila sog'lom ekan, jamiyat mustahkam, jamiyat mustahkam ekan, mamlakat barqarordir. Bolalar tarbiyasiga nafaqat oila, ta'lim-tarbiya muassasalari balki mahalla ham ma'suldir. Chunki, farzand tarbiyasi ko'p omillarga, avvalo, axloqiy-ma'naviy muhitga ham bog'liq. Ta'lim-tarbiya muassasalari bilan oila hamkorligi bunda muhim ahamiyatga ega. Ona yurtiga muhabbatni shakllantirish, ma'rifatli va ma'naviyatli shaxs sifatida voyaga yetishlarini ta'minlash, bolalarning ma'naviy barkamol va jismonan sog'lom bo'lishlari uchun iqtisodiy va ijtimoiy muhitni yaratish har birimizning muqaddas burchimizdir. Xulosa qilib aytish mumkinki, mustahkam ma'naviy immunitetli, o'zining fikrlarini ravon ayta oladigan, yuqori marralarga erishuvchan avlodni tarbiyalash uchun ota-ona, oila muhiti juda katta ahamiyat kasb etadi. Hech kimga sir emas, insonning qalbi va ongini egallash, ayniqsa, yoshlarning ma'naviy dunyosini zaharlashga qaratilgan turli xavf-xatarlar ham kuchayib borayotgan bugungi kunda o'zining kimligini, qanday bebaho meros vorislari ekanini teran anglab, ona yurtga muhabbat va sadoqat hissi bilan yashaydigan, iymone'tiqodi mustahkam yosh avlodgina muqaddas zaminimizni yot va begona ta'sirlardan, balo-qazolardan saqlashga, Vatanimizni har tomonlama ravnaq toptirishga qodir bo'ladi. Farzandlarimizga shunday tarbiya beraylikki, ular o'z ota-bobolariga, o'z tarixi, Vatani, ona tiliga, millati, diniga va an'nalariga sodiq bo'lib kamol topishsin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1 Хайруллаев М. Педагогика тарихи. Дарслик. – Тошкент: “Шарк”, 2000. – Б. 237.
3. 2. Каримова В.М. Ёшларда ўзбек оиласи тўғрисидаги ижтимоий тасаввурлар: Психол. фан. докт. ... дис. – Тошкент: ТошДУ, 1994. – Б. 309. 5. Р. С. Немов. «Психология. Книга Психология образования» 2007. –Б. 52.
4. 2.Қуроноф М. Ўзбекистон умумтаълим ўрта мактабларида миллий тарбиянинг илмий-педагогик асослари. П.ф.д. ...дис. – Тошкент, 1998. – Б. 316.
4. А.Авлоний “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ”. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1992. – Б. 15. 2. Зуннуов А., Хайруллаев М. Педагогика тарихи. Дарслик. – Тошкент: “Шарк”, 2000. – Б. 237. 3. Қуроноф М. Ўзбекистон умумтаълим ўрта мактабларида миллий тарбиянинг илмий-педагогик асослари. П.ф.д. ...дис. – Тошкент, 1998. – Б. 316. 4. Каримова В.М. Ёшларда ўзбек оиласи тўғрисидаги ижтимоий тасаввурлар: Психол. фан. докт. ... дис. – Тошкент: ТошДУ, 1994. – Б. 309. 5. Р. С. Немов. «Психология. Книга 2. Психология образования» 2007. –Б. 52.